

LA GUERRA CIVIL I EL TRENCAMENT DE LA POLÍTICA EDUCATIVA REPUBLICANA

Conseqüències de la Guerra Civil: la depuració
i l'exili interior del magisteri
*Consequences of the Civil War: purification and
interior exile of the teachers?*

Juan Manuel Fernández Soria
Universitat de València

Data de recepció de l'original: març de 2007
Data d'acceptació: abril de 2007

ABSTRACT

Starting with the concept of interior exile and with the autobiographical literature as source privileged source for the study of the purge teacher's interior exile, the article penetrates into what qualitatively and quantitatively the pro-Franco repression undertaken against the Teaching, supposed. On the other hand, understanding that the study of the interior exile connects with the recovery of historical memory, an evaluation of the ethical exigency and of the moral restitution that it endures, is done. After this introduction, the diverse forms under which the interior exile can appear are examined: jail, preventive autoexile, professional exile (discharge of improper works for the professional preparation that the Teaching had received, professional destination with the consequent social fragmentation, marginalization in school, professional and social harassment, familiar exile, the exile of professional ideals, and the new political and pedagogical learning to which the teachers are obliged. The article finishes recapturing the importance of memory and the moral obligation that we contract with it, as well as with a last evaluation of what this new learning supposed for the survival of new generations.

KEYWORDS: Franco's regime, teaching, purification, memory and history, interior exile.

RESUM

Partint del concepte d'exili interior i de la literatura autobiogràfica com a font privilegiada per a l'estudi de l'exili interior dels mestres i les mestres depurats, l'article s'endinsa en el que va suposar qualitativament i quantitativament la repressió franquista empresa contra el magisteri. D'altra banda, entenent que l'estudi de l'exili interior connecta amb la recuperació de la memòria històrica, es fa una valoració de l'exigència ètica i de la restitució moral que comporta. Després d'aquesta introducció, s'examinen les diverses formes en què es va manifestar l'exili interior: la presó, l'autoexili preventiu, l'exili professional (acompliment de treballs impropis a la preparació professional del magisteri, el desànim pedagògic i el trasllat forçós de destinació professional amb la seva conseqüència de desvertebració social), la marginació a l'escola, l'assetjament professional, la fustigació social, l'exili familiar, el bandejament de l'ideal professional i el nou aprenentatge polític i pedagògic a què es veuen obligats els mestres. L'article acaba reprenent la importància de la memòria i l'obligació moral que hi establím, així com una última valoració del que va suposar per a les noves generacions aquest nou aprenentatge per a la supervivència.

PARAULES CLAU: franquisme, magisteri, depuració, memòria i història, exili interior.

RESUMEN

Partiendo del concepto de exilio interior y de la literatura autobiográfica como fuente privilegiada para el estudio del exilio interior de los maestros y maestras depurados, el artículo se adentra en lo que supuso cualitativa y cuantitativamente la represión franquista emprendida contra el Magisterio. Por otra parte, entendiendo que el estudio del exilio interior conecta con la recuperación de la memoria histórica, se hace una valoración de la exigencia ética y de la restitución moral que comporta.

Tras esta introducción, se examinan las diversas formas que reviste el exilio interior: la cárcel, el autoexilio preventivo, el exilio profesional (desempeño de trabajos impropios a la preparación profesional del Magisterio, el desaliento pedagógico y el traslado forzoso de destino profesional con su consecuencia de desvertebración social), la marginación en la escuela, el acoso profesional, el hostigamiento social, el exilio familiar, el destierro del ideal profesional y el nuevo aprendizaje político y pedagógico al que se ven obligados los maestros y maestras. Termina el artículo retomando la

importancia de la memoria y la obligación moral que contraemos con ella, así como una última valoración de lo que supuso para las nuevas generaciones ese nuevo aprendizaje para la supervivencia.

PALABRAS CLAVE: franquismo, magisterio, depuración, memoria e historia, exilio interior.

Atenent l'encàrrec dels organitzadors d'aquest seminari, centraré la meua intervenció en l'exili interior que varen patir molts dels mestres depurats. Quan dic van «patir» d'alguna manera ja estic delimitant la noció d'«exili interior». Crec, doncs, que el primer que hem de fer és delimitar aquest concepte. La qüestió de les fonts per a l'estudi de l'exili interior és una cosa que exigeix un espai major del que disposem aquí; m'accontentaré, en segon lloc, a esmentar molt breu les escriptures autobiogràfiques. En tercer lloc, i ja que fer de l'exili un objecte d'investigació de la història propera és una manera d'apropar-se a la controvertida qüestió de la memòria, en aquesta exposició estimo oportú abordar-la en tota la seva importància, encara que no en tota la seva amplitud. En quart lloc, i per tal de calibrar millor el procés de l'exili interior a què es van veure abocats no pocs mestres depurats, diré alguna cosa, poc per al molt que caldria dir, sobre el que va suposar la repressió exercida sobre ells. Després parlaré d'algunes de les manifestacions de l'exili interior, per acabar amb unes reflexions sobre les seves conseqüències pedagògiques i socials.

1. CONCEPTES I FONTS

Per delimitar el nostre objecte d'estudi no ens serveix, presa aïlladament, cap de les accepcions del concepte exili que, per exemple, proporciona el *Diccionario de la lengua española*. Tanmateix, sí que ens serveixen totes en conjunt; vegem-ho! Històricament s'ha entès per exili l'«expatriació» d'una persona generalment per causes polítiques; òbviament aquest anomenat «exili exterior» el deixaríem fora de la nostra consideració si pretenguéssim examinar-lo en la dimensió geogràfica que entén per «pàtria» l'antic concepte de nació; però pàtria també és el país, el lloc o la ciutat on s'ha nascut, i en aquest sentit ens interessa sobre manera l'exili com a «estranyament» del lloc que el mestre ha elegit per exercir la seva professió. Geogràficament, llavors, l'exili com «expatriació» pot ser tant exterior —referit als que van haver d'estranyar-se

fora d'Espanya—, com interior, els que van haver d'abandonar la terra en la qual vivien i exercien el magisteri; en aquest sentit, un mestre o una mestra castigats, després del seu procés de depuració, amb trasllat fora del seu poble o de la seva província, van sofrir exili entès com «expatriació»; però, com bé sabem, entre nosaltres es va encunyar el concepte d'«exili interior» per referir-se a aquells intel·lectuals que van optar per quedar-se a Espanya sense possibilitat amb prou feines d'exercir o desenvolupar la seva activitat, vivint en constant autocensura, recloent-se sovint en l'interior de la seva consciència i sofrint una tragèdia penosa. S'al·ludeix amb aquest concepte a la dimensió psicològica de l'exili, a l'íntim sofriment que amb prou feines pot ser dit. Així, doncs, guiarà la meua exposició un concepte d'exili interior referit sobretot als que es van quedar, voluntàriament o forçosa, a Espanya, que van patir violència física, ideològica o psíquica pel seu passat, per les seves idees o per les seves conviccions, i que la majoria de vegades van haver de construir-se en el seu interior un espai per al seu esperit dissident o, simplement, un lloc en el qual sobreviure. En aquest sentit l'exili interior té molt a veure amb l'autoreclusió.

Amb prou feines podem endinsar-nos en els racons de l'exili interior del magisteri depurat. Els testimonis que ens han arribat són escassos i no tots del mateix valor per al nostre objecte d'estudi. Les memòries i l'entrevista oral realitzada en els nostres dies, a part del seu valor innegable, perden amb la distància temporal el sincer i escruixidor alè del diari redactat en el dia a dia, en el seu moment immediat; si les primeres poden tenir alguna cosa de «pose» o de restauració de la imatge personal, els diaris són una font privilegiada per sentir l'angoixa, la por, el sofriment de l'exiliat.¹ El diari, que s'inicia unes vegades com a vàlvula d'escapada del sentiment interior i altres per recollir fets i sentiments que puguin després ser llegits pels éssers estimats —és el cas del *Diario de un maestro exiliado*, d'Herminio Almendros, que l'escriu a instàncies de la seva esposa i companya d'estudis i de professió, María Cuyás Ponsá, no només com a mesura terapèutica per al seu autor, sinó també perquè ella pogués conèixer amb detall en el futur els avatars de l'exili²— s'escriu fins i tot amb risc evident per al seu autor:

¹ Antonio Viñao ha escrit sobre el valor com a font per a la història de l'educació de l'escriptura autobiogràfica (vegeu-ne els treballs «Autobiografías, memorías y diarios como fuente histórico-educativa: tipología y usos». A: RUIZ BERRIO, Julio (ed.). *La cultura escolar en Europa. Tendencias históricas emergentes*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2000, pàg. 169-204, i «Memoria escolar y Guerra Civil: Autobiografías, memorías y diarios de maestros y maestras». *Historia y Cultura escrita*, núm. 4 (2007), pàg. 171-202.

² Herminio Almendros Ibáñez inicia el seu *Diario de un maestro exiliado: (Barcelona, 1939 - La Habana, 1940)*. València: Pre-textos, 2005, pàg. 125, amb una dedicatòria a María Cuyás («May»): «*Estas notas las*

Temo por mi diario. —confessa des de la presó la mestra menorquina afincada a València, Genoveva Pons— A pesar de ser moderada en mis expresiones podían quitármelo e imponerme un castigo. Todavía conservo mis trenzas que tienen la longitud de mi cautiverio y sería una mortificación más que me privasen de ellas. Escondo el cuaderno entre la lana de mi colchón. Lo sacaré cuando pase el peligro.³

I malgrat tot, es corre el risc del càstig perquè el diari es converteix en un instrument de supervivència, tant que la seva renúncia és tinguda com una forma d'anar morint. Crec que aquesta és una bona raó perquè, en parlar d'exili interior, prefereixi el diari a la literatura autobiogràfica escrita amb el filtre del temps al seu abast, encara que no dubtaré de servir-me'n quan l'ocasió ho requereixi.

2. L'EXILI INTERIOR I LA RECUPERACIÓ DE LA MEMÒRIA

És innegable que, des de fa algun temps, recorre Europa un afany memorialista. Todorov assenyala el «deliri commemoratiu», el «frenesí de litúrgies històriques», la «preocupació compulsiva pel passat» que sacseja Europa.⁴ El perill d'amnèsia històrica i el caràcter transitori del nostre temps en què res no roman solen emprar-se com arguments per a les accions dirigides a la recuperació de la memòria.⁵ En un temps com el nostre que assisteix a la pèrdua progressiva de la materialitat del record, on domina la instantaneïtat de les imatges i en el qual l'arxiu físic és substituït per l'arxiu virtual, en un temps on tot es consumeix molt de pressa, «la memòria-fetitxe objectivada» en forma de memorials i museus de tot tipus pretenen convertir-se en substitutius d'aquesta absència de memòria.⁶

escribo por si algún día puede leerlas May. Me dijo ella que las escribiera diariamente, explicando sólo el discorrir cotidiano, sin pretensión de diario íntimo, sin literatura y sin más pretensión que dar cuenta de lo más saliente de lo que me acontece. / Al principio decidí no escribirlas, porque la situación era peligrosa e incierta y no me parecía prudente declarar los sucesos y mi situación de refugiado. (Per a les vicissituds del diari vegeu-hi la introducció d'Empar Blat i Carme Doménech).

³ PONS ROTGER, Genoveva. *Tres años de antaño*. Bogotá: Talleres de Heliofoto Colombiana, 1984, pàg. 71.

⁴ TODOROV, Tvetan. *Los abusos de la memoria*. Barcelona: Paidós, 2000, pàg. 49.

⁵ HUYSEN, Andreas. *En busca del futuro perdido*. Mèxic: FCE/ Goethe Institut, 2002, pàg. 39-40. I CREU, Manuel. *Las malas pasadas del pasado. Identidad, responsabilidad, historia*. Barcelona: Ediciones Anagrama, 2005, pàg. 125.

⁶ COLMEIRO, José F. *Memoria histórica e identidad cultural. De la postguerra a la postmodernidad*. Barcelona: Anthropos, 2005, pàg. 22.

Però aquestes explicacions, fins i tot sent de consideració, no tenen en compte d'altres, al meu parer, fonamentals, que són en la base mateixa dels processos contemporanis de recuperació de la memòria: la llibertat, la dignitat, la política bona i la pròpia identitat. La *llibertat*, que no només s'entén com a capacitat d'elegir políticament, sinó sobretot com la consciència que el passat és múltiple,⁷ el que rebutja les concepcions homogènies i sovint oficialistes del passat; la *dignitat*, personal, de grup i social, perquè mirar vers el passat no tan sols ens torna potencialment més savis i tolerants, sinó també realment més honestos, sobretot si sabem que amb la recuperació de la memòria es pot restablir la dignitat de les persones a les quals la manipulació i l'expropiació de la seva memòria va deixar inermes (sense armes) i sense ànima (identificada amb allò més sagrat); és a dir, els va deixar sense possibilitat de manifestar-se davant del món —el seu món si més no— i sense nom, ja que el nom és el més sagrat;⁸ impossibilitat de mostrar-se i ocultació fins i tot del mateix nom —aquest que serveix per distingir-ne un dels altres, que el fa diferent, amb la seva fama i la seva reputació— van ser conseqüències de la sostracció de la memòria en temps de repressió; l'anonimat, l'absència —millor, les despulles— d'identitat, van ser sempre efectes volguts pels usurpadors de la memòria en els processos repressius.

Conèixer el passat, per molt carregat que estigui d'ombres —dèiem en un altre lloc⁹— és una forma de rehabilitar els qui les van patir, de tornar-los la memòria i la dignitat que se'ls va arrabassar. Recompondre la memòria col·lectiva ens allunya conscientment de l'oblit com a teràpia per suportar un passat penós, però ens apropa a la restauració de l'ésser humà en la seva transcendència, la seva moral i la seva llibertat, a la reparació de la injustícia, a l'intent de buscar la veritat perquè, contràriament al que pensava Nietzsche, la veritat té molt a veure amb la moral individual i social i, sens dubte, amb la dignitat dels que varen sentir la veritat encadenada i falsejada. Per això ni l'historiador ni el

⁷ MARGUARD, Odo. «"Laudatio" a Hans Blumemberg». A: CREU, Manuel. *Las malas pasadas del pasado...* pàg. 171, núm. 171.

⁸ Ignacio Martín Jiménez parla de l'arravatament de l'ànima «no como esa entidad metafísica de la que da cuenta el cristianismo, sino el «alma» en su sentido etimológico: "palabra sagrada". Y no hay palabra más sagrada, más encerrada (o que más encierre) que el nombre propio. Pues bien: a los paseados se les arrebató el nombre propio» (MARTÍN JIMÉNEZ, Ignacio. «Estragos de un drama colectivo». A: SILVA, Emilio [et al.]. *La memoria de los olvidados. Un debate sobre el silencio de la represión franquista*. Valladolid: Ámbito ediciones, 2004, pàg. 48.

⁹ FERNÁNDEZ SORIA, Juan Manuel; AGULLÓ DÍAZ, M. Carmen. *Maestros valencianos bajo el franquismo. La depuración del Magisterio 1939-1944*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1999, pàg. 43-45.

ciudadà no poden «canonitzar la desmemòria» si no volen córrer el risc de desarmar-se moralment i civilment.¹⁰

Tot això fa necessària la recuperació de la memòria, encara que en resulti, com hem assenyalat, una càrrega i un dolor ingrats i, fins i tot, una dificultat per aconseguir la «política bona». Perquè la «política bona» no entén d'esdeveniments o decisions inoportunes o inconvenients políticament; al contrari, sabem bé que els defensors de la «bona política» han reclamat l'oblit com la millor solució per a la convivència. Però sabem també que una «bona política» no és necessàriament una «política bona» i que a causa de l'oblit pateix la veritat i, potser sobretot, per allò que l'oblit oculca o calla. Convinc en el fet que refusar la memòria com a política és tant com recusar i denunciar la factura d'una història adoctrinadora, ja que adoctrina qui està cridat a legitimar i qui legitima ve obligat a oblidar molt, i, l'oblit, ja se sap, impedeix la comprensió d'un mateix i destorba el seu propi alliberament. Per això coincideixo amb Pablo de Greiff en les raons que el mouen a injuriar l'oblit com a política i a preservar la memòria: «He atacat l'oblit com a política, no perquè pensi que el record restituirà el mal comès. Ni el record personal ni el col·lectiu no aconseguiran desfer un passat monstruós. Al contrari, he defensat guardar la memòria d'aquestes atrocitats com un moment de la nostra pròpia identitat».¹¹ Sense memòria desapareixen els pobles, mor la diversitat, deixa d'existir la política i només queda una manera de percebre la vida: la que convé a un món on les identitats es dilueixen en el global, on l'oblit i el silenci contribuirien a la uniformitat del pensament, de les persones, de les cosmovisions del món i de la vida, a la desmobilització, a l'absència de subversió i de transformació social, en suma, a la despolítització. Sembla que necessitem la memòria per fer possible un altre món.

I és que l'afany per rescatar la memòria de l'oblit té molt a veure amb la constitució de la *identitat* personal i col·lectiva, i això no només perquè visquem, com acabem de dir, en un temps que té entre els seus perills la dissolució de la identitat en l'homogeneïtat i en la uniformitat, sinó sobretot perquè la memòria —com a representació del passat, com a conjunt d'experiències viscudes en comú per un grup social— és font d'identitat i de cohesió social i confereix sentit de pertinença a una comunitat a la qual vertebra.

¹⁰ Expressió de GARCÍA-POSADA, Miguel. «La desmemòria». *El País*, 29 d'abril, 1995, pàg. 15.

¹¹ GREIFF, Pablo de. «Juicio y castigo; perdón y olvido. Dos políticas inadecuadas para el tratamiento de violadores de derechos humanos». *Debats*, 54 (1995), pàg. 29.

No al·ludiré ja al valor intrínsec de la memòria com a material històric, sinó a aquesta altra vàlua que li proporciona la seva exigència ètica i de restitució moral, el seu compromís amb els que ja no existeixen, amb el seu sacrifici i les seves vides, amb un passat que pot il·luminar el present i el futur. Tot això exigeix preservar la memòria, i fer-ho aclarint-la, manifestant-la, rescaballant-la dels intents manipuladors de la memòria victoriosa per silenciar, apaiagar i enterrar la memòria vençuda, explicant el passat per evitar que caigui en l'oblit, restaurant-lo en aquells a qui se'ls va arrabassar de manera ignominiosa, evitant la *despersonalització*, no consentint el rapte de l'ànima a què es va sotmetre els vençuts, evitant una mort nova i pitjor, la de l'oblit, la de la pèrdua de la memòria, reconstruint la seva identitat, el seu passat, la seva vida, el seu nom, tot això que els fa únics.

Parlar de l'exili interior dels mestres depurats crec que té molt de restauració de la memòria i dignitat dels vençuts. Sobretot quan aquesta derrota va ser tan ignominiosa per al vencedor. Una ràpida mirada a la naturalesa i les finalitats de la depuració del magisteri ens advertirà del que dic.

3. NATURALESA I FINALITATS DE LA DEPURACIÓ DEL MAGISTERI

No abundaré en una qüestió que és abordada amb freqüència en les monografies que, a poc a poc, van confeccionant el mapa de la depuració del magisteri. Tanmateix, per calibrar millor la dimensió qualitativa de l'exili interior dels mestres depurats és necessari que abans referim, encara que sigui amb una atapeïda síntesi, el que va suposar la repressió franquista contra el magisteri.

Va ser una repressió excepcional, un nou procés inquisitorial que va llançar a molts dels mestres depurats a un dolorós i paralitzant exili interior. Des de l'inici del cop militar es va voler que la repressió fos extremadament dura i definitiva. Per il·lustrar-ho n'hi haurà prou amb unes paraules dels generals Emilio Mola i Queipo de Llano que, de segur, varen gelar la sang de més d'un simpatitzant republicà. Mola, molt en el seu paper de *director* del cop, dictava el caràcter que havia de tenir la repressió: «*Cualquiera que sea abierta o secretamente defensor del Frente Popular, debe ser fusilado (...) Hay que sembrar el terror, dejar sensación de dominio eliminando sin escrúpulos ni vacilación a todos los que no piensen como nosotros*». Aquestes directrius van ser interpretades d'aquesta manera per Queipo de Llano en una de les seves famoses xerrades radia-des des de Radio Sevilla:

(...) Morón, Utrera, Puente Genil, Castro del Río, ¡id preparando sepulturas! ¿Qué haré? Pues imponer un durísimo castigo para callar a esos idiotas congéneres de Azaña. Por ello faculto a todos los ciudadanos a que, cuando se tropiecen a uno de esos sujetos, lo callen de un tiro. O me lo traigan a mí que yo se lo pegaré. (...) y a los dirigentes que huyan, no crean que se librarán con ello; les sacaré de debajo de la tierra si hace falta y si están muertos los volveré a matar.¹²

Paraules només dites per atemorir? En absolut. Paraules que es van veure confirmades amb actes massa vegades repetits. Encara no disposem de dades fiables sobre els mestres afusellats. Tampoc no són necessàries. Només amb un que hagués sofert aquesta definitiva manera de repressió ja n'hi hauria hagut prou per a la denúncia... Però coneixem els noms de 87 mestres afusellats només a Galícia, el d'altres 9 a València, i els de tants d'altres en diferents llocs de la nostra geografia. Però la repressió¹³ no solament va ser física, sinó també ideològica i econòmica, i no temporal sinó permanent per desmantellar, des de les seves arrels, tot el que suposés avanç en el progrés social, cultural i espiritual del país; amb això es tractava de neutralitzar l'adversari polític fent la vida dels represaliats tan infernal que no quedés escltixa per a la dissidència.

Per primera vegada en la tràgica història d'Espanya una guerra civil estenia la violència i la repressió més enllà del conflicte bèl·lic; entre altres raons, perquè la repressió formava part de l'estratègia d'instauració, construcció i consolidació d'un nou règim. Per això, potser, la repressió es va rabejar en els empleats públics, perquè és la funció pública la que ha de sostenir i aixecar l'edifici institucional del nou Estat, encara que, també és clar, perquè és en la funció pública on el poder de l'Estat té major capacitat d'arribar amb els seus instruments de violència repressiva. Una violència que va ser metòdica, constant, que es prolonga amb un degoteig incessant de morts fins dos mesos abans de la mort del dictador. No podria explicar-se de cap altra manera la llarga pervivència del franquisme; com tampoc no aconseguiria explicar-se sense acudir a l'exclusió del vençut, a l'homogeneïtat ideològica, al consens social aconseguit a través del terror. La repressió franquista, per tant, no tan sols es proposa com a primera finalitat el manteniment del règim, sinó la destrucció de tota trama ideològica contrària.

¹² Citat a JUAN CASTRILLO, Albano de. *Los médicos de la otra orilla. La represión franquista sobre los médicos valentinos 1936-1945*. Palencia: Ediciones Cálamo, 2005, pàg. 36 i 17-18.

¹³ Per a tot el que hi ha a continuació, utilitzo el nostre treball: FERNÁNDEZ SORIA, Juan Manuel; AGULLÓ DÍAZ, M. del Carmen. *Maestros valencianos...* 1999, pàg. 63-116.

Amb la depuració del magisteri es perseguia vigilar políticament la formació i la selecció dels nous mestres, afavorir el reclutament de persones afins mitjançant una política de beneficis i controlar prèviament la conducta dels mestres en exercici. Es tractava d'excloure la dissidència impeding la presència d'un professorat contaminat. I, per això, que la depuració no fos només una acció punitiva, sinó també preventiva. En efecte, la finalitat del procés depuratiu va ser doble: d'una banda, castigar, com mesura exemplar, els qui fossin trobats culpables per les seves idees polítiques, la seva posició ideològica, la seva vida social o moral, o, simplement, per la seva passivitat: si no estaves amb mi, és que estaves contra mi. Però d'altra banda, també un dels seus objectius fonamentals va ser la prevenció de conductes i opinions contràries al nou règim. La prevenció és, indubtablement, més eficaç si no se segueix cap lògica en el procés depuratiu, si el criteri és l'absència de tot criteri, si no hi ha pautes a seguir, si l'amplitud i la indefinició de càrrecs a imputar és de tal magnitud que no és possible esquivar-los; tot això augmenta la inseguretat i la por en no poder determinar la falta mereixedora d'advertiment o de càstig. L'arbitrarietat de la depuració en els seus procediments, no en les seves finalitats, la converteix en especialment repressiva. La conseqüència d'aquesta arbitrarietat és la construcció d'una psicologia paralitzant: el millor és no prendre cap iniciativa, conduir-se de tal manera que no s'aixequi la sospita més mínima o dubte que pugui posar en marxa la maquinària depuradora. La passivitat i l'obediència cega es van convertir en el més eficaç mètode de prevenció de la dissidència. El mecanisme depurador actua de manera que l'encausat pugui rectificar el seu passat per redimir el seu futur. En ocasions, això revela en el col·lectiu de mestres conductes denigrants, ja sigui com exculpació de les seves pròpies conductes o com inculpació de les d'altres. En aquest segon cas, l'exculpació pròpia com a mitjà per a la inculpació aliena —la delació va ser elevada a la categoria de patriòtica— contribueix de manera decisiva a la disgregació del col·lectiu de mestres i a la consegüent pèrdua de la seva força social. La desconfiança va prendre cos en el magisteri espanyol.

La finalitat que el franquisme va perseguir amb la depuració va ser tot un èxit. Si els mestres depurats van mostrar o van sentir simpatia per la República, després d'obrir-se el procés depurador, van actuar interioritzant la derrota i convertint aquesta introspecció culposa en un mecanisme d'autocensura, i ja sabem que l'autocensura inclou un alt valor preventiu. Sobretot, quan el magisteri va ser tingut per fill espiritual de la República, un règim on van germinar les idees revolucionàries i antiespanyoles dels nefastos segles XVIII i XIX. No sorprèn, doncs, que el mestre depurat sim-

patitzant amb les idees de la República es convertís en carceller dels seus records i construí una presó per a la seva memòria. No ens estranya que es reclugués en un colpidor exili interior.

La depuració dóna dades quantitatives però, sobretot, qualitatives, alarmanants; va ser un procés que es va saldar amb una quarta part del magisteri sancionat en alguna de les seves formes: aproximadament un de cada deu mestres sotmesos al procés depurador va ser separat definitivament de l'exercici de la seva professió i /o inhabilitat per a l'ensenyament, és a dir, uns sis mil; també un de cada deu —sis mil aproximadament— va ser sancionat amb el trasllat forçós de la seva localitat; un de cada vint —uns tres mil, és a dir, el cinc per cent— va ser suspès temporalment de feina i sou entre un mes i dos anys de durada; gairebé dos mil —un tres per cent— van ser inhabilitats per exercir càrrecs directius, inhabilitació aquesta que s'afegia als sancionats amb suspensió i / o trasllat.¹⁴

Davant de la naturalesa de la depuració i els objectius que perseguia, no sorprèn que els sancionats passessin a integrar aquesta Espanya d'exclusos en la qual els vençuts van haver d'arrossegar sempre la seva condició de derrotats, i tan sols van poder aspirar a passar desapercibuts, a ser molestats el menys possible. Aquesta va ser una de les conseqüències de l'exili interior; en bona part d'aquest col·lectiu la repressió va aconseguir el seu objectiu més desitjat: la interiorització de la derrota com a mitjà dissuasiu que evités la recomposició del teixit ciutadà, que havia donat origen a aquesta edat de plata modernitzadora que culmina en el lustre republicà.

4. MANIFESTACIONS DE L'EXILI INTERIOR

L'exili interior es va patir sota diverses formes.¹⁵ Per un moment faré ús de la ficció —a la fi, realitat— per expressar amb les paraules amb les quals Mariana, una escriptora de l'exili interior, interpel·la Rodrigo, el protagonista

¹⁴ Aquestes dades les proporciona Francisco Morente Valero en el que és, potser, l'únic estudi amb pretensions d'establir l'estat de la qüestió sobre la depuració del magisteri: «La depuración franquista del magisterio público. Un estado de la cuestión». *Hispania. Revista Española de Historia*, 208 (2001), pàg. 682 i 685-687.

¹⁵ Porto Ucha assenyala diverses formes o modalitats d'exili interior que van des de la presó a la desinformació (PORTO UCHA, Anxo S. «De rexeitados a esquecidos, o exilio interior dos mestres i mestras galegos depurados polo réxime franquista». *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, 9 (2005), pàg. 19-23.

de *La Vuelta: 1964*, de Max Aub (que personifica el mateix escriptor en la seva visita a Espanya després de vint-i-vuit anys d'exili):

Desterrados no lo erais vosotros; desterrados nosotros. Tú regresas ahora. No sabrás nunca lo que fue esto, de 1940 a 1950. Las cárceles llenas. El miedo, el hambre. No poderse mover. No escribir (...) Pasé años enteros sin ver a nadie, sin saber de nadie. Esa soledad se fue enconando. Era la única evidencia de que uno no había muerto entre tantos muertos (...) Fueron años desesperados, sin más salida que los muros, aunque tuviésemos los huesos cargados de esperanza (...) Me acostumbré a la porquería, pero yo no soy yo.¹⁶

A la seva tornada, Max Aub es troba amb una Espanya desconeguda per asfixiant i decideix tornar al seu exili exterior, potser fent seves les paraules de León Felipe: «*Me voy porque la tierra y el pan y la luz ya no son míos*».¹⁷ Hem de preguntar-nos, doncs, per les causes que van fer tan penosa la vida en aquesta Espanya, tant ho era que feren que Max Aub digués per boca d'un dels seus personatges que els desterrats van ser en realitat els que van patir l'exili interior.

«*Las cárceles llenas*», diu Mariana. I sens dubte la presó va ser la cara més negra de l'exili interior. Un destí transitori per a molts però definitiu per a d'altres:

(...) Rodó un cuerpo entre las piedras,
reinó un profundo silencio,
sólo roto por los pasos
que se alejaban siniestros
La tierra sola quedaba.
Sola no: ella y su muerto.¹⁸

¹⁶ MAX AUB. *Las vueltas*. Mèxic: Editorial Joaquín Mortiz, 1965, pàg. 64-65. Sobre l'exili i *Las Vueltas* de Max Aub vegeu GODOY GALLARD, Eduardo. «Hacia una teoría, y un testimonio del exilio republicano: "Las Vueltas" de Max Aub». *Revista Signos*, v. 35, núm. 51-52 (1965).

¹⁷ Del seu poema «El exilio».

¹⁸ ALEXANDRE, Vicente. «El fusilado». A: PUCCINI, Darío. *Romancero de la resistencia española (1936-1965)*. Mèxic. Ediciones Era, 1967, pàg. 132. Es glaia, per exemple, el document històric i humà del mestre valencià Vicente Altaber Calatayud, afusellat el 1940 a Paterna (València), després d'un procés sumariíssim (ALTABERT COVES, María Cruz. *Proceso a un maestro republicano. Vicente Altaber Calatayud. Historia de un proceso. Memoria de un maestro republicano*. València. Universitat de València, 2004).

Quan la presó no arriba a l'extrem del que Vicente Aleixandre descriu en aquests versos del seu poema *El fusilado*, es converteix en una experiència inhumana, no només per la injustícia del càstig —«*Mi escuela ha sido desecha, los niños disueltos... yo encarcelada. ¿Razón? No he podido averiguarla todavía*», confessa després de set anys de la seva excarceració María Sánchez Arbós¹⁹—, sinó també pel maltractament físic i psíquic a què aquests mestres penats van ser sotmesos pel seus semblants. Això ja no els produeix la compassió que provoca l'acte aïllat, però, quan el maltractament és continuat, només origina desconcert, desesperança i abatiment. A la humiliació física, ideològica i psíquica s'afegeix la companyia obligada amb persones sense alçada intel·lectual ni espiritual que acaba per fer dubtar de la pròpia humanitat. Genoveva Pons, mestra de Llúria, assegurava sentir-se molt afectada per l'esperit mediocre, la vulgaritat i l'estret criteri de les seves companyes de presó, un sentiment no superat que la porta a qüestionar la seva pròpia estima:

En lugar de ser yo tolerante, comprender y disculpar, me encolerizo en el fondo aunque no lo manifieste, y esto es una prueba patente de mi descenso espiritual. Cólera íntima e impotencia no manifiesta, constituyen en resumen los sentimientos que me dominan en este fin del año de 1940 y al mismo tiempo dolor por esta impotencia (...) y también por comprender cómo se achican, cómo se empañan los sentimientos de mi yo oculto.²⁰

Per això, qualsevol esdeveniment per trivial que fos —com la mort d'un animal domèstic o la visita d'un ésser estimat— i que afavorís l'expressió de la seva humanitat els fa retrobar-se amb el millor de si mateixos: «*Mamá y yo abrazadas, lloramos por el gato, y yo en el fondo experimenté una satisfacción extraña, la de que no tenía totalmente embotada la sensibilidad y que todavía era capaz de llorar ante la muerte de mi animalito querido*»²¹ Perquè a la presó, a força d'aprendre el silenci i de viure en solitud, el pres pot arribar a oblidar no només la seva condició humana, sinó fins i tot el contorn de les coses, com diu el metge Marcos Ana des del tètric penal de *Burgosgrado*:

¹⁹ SÁNCHEZ ARBÓS, María. *Mi diario*. Saragossa: Gobierno de Aragón y Caja Inmaculada. (Pròleg d'Elvira Ontañón i estudi introductor de Víctor M. Juan Borroy i Antonio Viñao), 2006, pàg. 180.

²⁰ PONS ROTGER, Genoveva. *Tres años de antaño*. Bogotá: Talleres de Heliofoto, Colombiana, 1984, pàg. 78.

²¹ PONS ROTGER, Genoveva. *Tres años de antaño*, pàg. 65.

Veintidós años... Ya olvido
la dimensión de las cosas,
su color, su aroma... escribo
a tientas: 'el mar', 'el campo'...
digo 'bosque' y he perdido
la geometría de un árbol.
Hablo por hablar de asuntos
que los años borraron.
No puedo seguir: escucho
los pasos del funcionario.²²

I aquest silenci i aquesta solitud ja no abandonen el reclús ni tan sols després de la seva sortida de la presó; es va anar configurant així una espècie d'«autoexili preventiu» que s'imposa el penat temorós de les seves paraules en una societat que percep desconfiada i hostil, afavoridora d'un estat anímic constantment temorós d'un passat mai no derogat, permanentment ficat en el present al qual restringeix, perquè les conseqüències de conductes o filiacions pretèrites mai no acabarien de soldar-se. No importava haver complert ja la sanció, el passat continuava allà, amenaçador; qualsevol podia fer que la maquinària repressiva tornés a posar-se en marxa; n'hi havia prou amb una denúncia anònima, fonamentada o no; la repressió va fer eficaç el proverbi «la por guarda la vinya». La solitud va trobar en la por un company indesitjable. Àngel Lacalle, professor en l'Institut de Xàtiva, recorda el calfred que va recórrer el seu cos quan un guàrdia civil li va preguntar el seu nom:

Terminada la guerra, al reingresar en mi profesión, luego de cuatro años de cesantía, me destinaron a Játiva, precisamente al Instituto del Arzobispo Mayoral (...) Otro recuerdo: el susto que me llevé durante el segundo año de mi estancia en Játiva. Estando en la clase después de unos exámenes, se me presenta un guardia civil y me pregunta: ¿Usted es don Fulano? (Me corrió un escalofrío por el cuerpo: cuatro o cinco años antes había sido juzgado por un Consejo de Guerra por auxilio a la rebelión). Y añadió: “¿No me conoce?” “Perdón —le contesté—, en este momento no lo recuerdo”. “Soy Ramón Asensio”. Tranquilo del todo reconoció: “Tu eres el hijo del cartero de Ontalvilla”. “Si, señor”. Y el abrazo que sella felices coyunturas.²³

²² Recollit a JUAN CASTRILLO, Albano de. *Los médicos de la otra orilla...* 2005, pàg. 168-169.

²³ LACALLE, Àngel. «Recuerdos de Játiva». A: AA.VV. *Llibre del Cinquantenari. Institut de Batsillerat Josep de Ribera*. Xàtiva: Ed. Caixa d'Estalvis d'Ontinyent, 1984, pàg. 158. Cit. a: FERNÁNDEZ SORIA, Juan Manuel; AGULLÓ DÍAZ, M. del Carmen. *Maestros valencianos...* 1999, pàg. 385.

Veritablement aquell va ser un temps de silenci.

Altres vegades l'autoexili preventiu d'alguna manera és induït per coreligionaris que jutgen perillosa la companyia de qui la presó ha convertit en «fitxat». D'aquesta altra manifestació de l'exili interior és, novament, Max Aub qui ens deixa un testimoni a meitat de camí entre la ficció i la realitat. A *La Vuelta: 1947*, Isabel, mestra d'escola, després de complir vuit anys de presó, es troba amb una antiga alumna que l'adverteix de la nova situació social en la qual regnen la por i la denúncia: «Ara tots caminen callats (...) Surti el menys possible de casa i no es fii de ningú». I a *La Vuelta: 1960* un altre empresonat, Remigio, quan surt del presidi topa amb la diferència que hi ha entre la seva societat somiada i la societat real; la visita d'un amic i antic camarada li ho confirma: «he vingut a veure't, —li diu— per ordenar-te que t'estiguis quiet, que no et moguis, que no vegis ningú, que no intentis relacionar-te amb cap de nosaltres»... «No puc veure ningú, —li confessa el de nou excarcarat a la seva dona— i menys els meus amics, i més si pensen com jo...»; només li queda una alternativa, la mateixa que a tants altres que van patir l'exili interior: recollir-se en l'interior de casa seva i esperar no ser molestat.²⁴ I així, encara que d'una manera diferent, una nova presó espera l'expresidiari:

Muros de soledad cierran el tiempo.
Muros de soledad son dura cárcel
donde el silencio enciende sombras,
Donde está preso y sin destino el aire

Aquests *Muros de soledad*, com titula el seu poema el mestre valencià també depurat Juan Lacomba²⁵, de qui extrec aquests versos, es fan més gruixuts i infranquejables amb l'«exili professional», una de les formes més determinants de l'exili interior del magisteri en la qual es conciten l'exili geogràfic i el psicològic. Un dels trets identificadors del mestre depurat amb sanció és la seva separació, temporal o definitiva, del magisteri, fet que l'obliga a realitzar feines impròpies a la seva preparació professional. Després de ser absolta pel Tribunal militar d'urgència que la va jutjar, María Sánchez Arbós confessa que

²⁴ AUB, Max. *Las vueltas...* 1965, pàg. 45 i 48.

²⁵ LACOMBA, Juan. *Varia de versos humanos*. Plec solt publicat per [—] imprès en la impremta Ortizá de València, 1961. Recollit a *El Brancalet*. Revista de l'Associació Cultural «El Rastell». (La llosa de Ranes), núm. 21 (2005), pàg. 27. (Dec a M. Carmen Agulló el coneixement d'aquests documents de Juan Lacomba).

«tuvimos que ponernos a trabajar donde pudimos, para llevar a cabo la empresa de sacar adelante a nuestros cinco hijos».²⁶ Si a això hi afegim la suspensió de feina i sou, parcialment o íntegrament, amb la qual es va sancionar molts dels mestres, es comprendrà millor que sobreviure es va convertir en la tasca més urgent. Sabem que molts mestres depurats van treballar de venedors ambulants, d'agents comercials, de gestors administratius, en indústries de la joguina, en magatzems de tall i confecció, en dipòsits de materials de rebuig, assessorant molins d'arròs, regentant un hotel, deixant la seva veu a la ràdio, etc. D'altres, sense abandonar l'ensenyament, van exercir fent classes particulars a fills d'amics o del veïnat, en acadèmies privades, fins i tot en col·legis religiosos que, sorprenentment, els acollien ja fos per necessitat, perquè desconeixien la seva trajectòria vital o perquè sabien bé que sota el seu control per res no s'havia de témer del passat del mestre o de la mestra contractats. De fet, mestres que durant la República formaven part de l'avantguarda pedagògica, al seu pas per l'ensenyament privat, esdevenen irreconeixibles: «Tuve que abrirme camino sin ayuda de nadie en Madrid —testimonia el mestre Vicente Calpe Clemente— Pasé hambre y apuros hasta que me coloqué de maestro en una escuela de un Patronato religioso (La Perseverancia de la Fe) donde fue la antttesis de mi actuación en Oros. Allí en lugar de maestro me convertí en un ogro».²⁷ Un altre mestre, Armando Fernández Mazas, cofundador de l'Associació de Treballadors de l'Ensenyament d'Orense (ATEO), reincorporat a l'escalafó el 1963 després de veure's apartat de l'escola durant 27 anys, confessa que la seva tasca a l'escola va «ser rutinària, temerosa i buida de tota preocupació i interès científicopedagògic. Em limitava a complir la legislació vigent. Res no puc considerar significatiu i interessant d'aquella tasca en l'escola que vaig regentar».²⁸

Exercir la professió en aquestes circumstàncies condueix sovint al «descoratjament pedagògic» derivat de la pròpia percepció que té el mestre d'estar realitzant un treball inútil —la meva tasca és gairebé morta. Jo compleixo el millor que puc, però el meu compliment no té aquí cap valor—, mancat de la tasca social més mínima, que de vegades porta a fer-lo dubtar de la seva vàlua com a docent: «*Mi labor sigue siendo poco provechosa. ¿Será mía la culpa?*», es

²⁶ SÁNCHEZ ARBÓS, María. *Mi diario i...* 2006, pàg. 180.

²⁷ Carta de Vicente Calpe Clemente (maig de 1997). Citat a FERNÁNDEZ SORIA, Juan Manuel; AGULLÓ DÍAZ, M. del Carmen. *Maestros valencianos...* 1999, pàg. 392.

²⁸ FERNÁNDEZ MACÉS, Armando. *Política y Pedagogía (Memoria teórica de un maestro de la A.T.E.O.)*. Ourense: Ediciones Andoriña, 1990, pàg. 133.

pregunta María Sánchez Arbós. Afligeix conèixer en una mestra d'aquesta talla el seu desànim no només davant del triomf de la frivolitat i la falsedat en la pedagogia del col·legi privat en el qual treballava, sinó sobretot davant de les dificultats que, ja reincorporada a la seva plaça després de la seva rehabilitació, va tenir en l'acompliment de la seva tasca escolar: «*Si yo no tuviera la conciencia que tengo de que debo seguir trabajando para que no todo se pierda, porque mi obligación está por encima de todo, aun de mi misma vida, no haría nada. Me iría en estas vacaciones para no volver*».²⁹

Ara ens hem de referir a una de les manifestacions més perjudicials per al teixit social i professional del magisteri: el trasllat forçós de destinació professional, sanció amb la qual es van castigar uns sis mil mestres, com ja hem dit. En aquesta mesura s'uneixen la separació del mestre del seu paisatge vital i el replegament al seu interior. Amb el desterrament a localitats o províncies diferents a aquella en la qual exercia el mestre, no tan sols es castiga una culpa, sinó que, a més, s'aconsegueixen dos efectes que interessaven al nou règim: continuar comptant amb mestres preparats, però dificultant o impeding la seva participació social i, sens dubte, política.

En efecte, el sociòleg francès Maurice Halbwachs fa notar que els records són sempre col·lectius «i són els altres els qui ens els recorden»; per això l'oblit té molt a veure amb la desvinculació del grup.³⁰ Paul Ricoeur insisteix en aquesta idea quan diu que «un no recorda sol, sinó amb ajuda dels records d'un altre».³¹ Ens interessa molt aquest pensament perquè posa en evidència un dels propòsits i, alhora, una de les agressions més malèvols portades a terme contra la memòria i contra el vincle social, l'exili. Perquè, què es va pretendre, si no, amb el desterrament de tants mestres a altres zones del territori espanyol o a l'estranger? ¿Potser allunyant-los dels seus llocs de memòria (el seu paisatge, el seu poble, els seus veïns, els seus companys de professió, els seus coreligionaris...) no se'ls abocava a l'oblit, no se'ls desposseïa de la seva memòria, no se'ls separava, desarrelava i desmobilitzava? En trencar el grup, foragitant els seus membres a l'exili, no solament se'l dificulta o se li impedeix el record, sinó que també se'l priva dels referents comuns que el feien fort i el configuraven com un obstacle potencial per al nou règim. Però no només això, com asse-

²⁹ SÁNCHEZ ARBÓS, María. *Mi diario...* 2006, pàg. 182-183 i 190.

³⁰ HALBWACHS, Maurice. *La memoria colectiva*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2004, pàg. 25-33.

³¹ RICOEUR, Paul. *La lectura del tiempo pasado: memoria y olvido*. Madrid: Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid y Arrecife Producciones, 1999, pàg. 17.

nyala Paloma Aguilar, el trauma de l'exiliat és doble: d'una banda, perd el seu grup de referència i la vinculació amb el quotidià, i d'altra, quan torna al cap dels anys, la societat ha estat socialitzada en uns valors que el desterrat no reconeix, i ha anat construint una memòria històrica que el mestre desterrat desconeix; així, «la ruptura amb la seva generació, amb membres dels seus antics grups, amb el seu espai geogràfic, és molt més gran. La funció que per a ell compleix el record (...) és molt diferent de la que compleix per als que es van quedar».³² És la mateixa tragèdia que reflecteix Max Aub a *La Gallina ciega* —«crònica d'un desencontre amb un país que continua sent el seu, però que no reconeix»³³ —quan el 4 de novembre de 1970, de tornada una altra vegada a Mèxic, passats tres mesos d'estada a Espanya, escriu a l'aeroport de Barcelona:

Regresé y me voy, en ningún momento tuve la sensación de formar parte de este nuevo país que ha usurpado su lugar al que estuvo aquí antes: no que le haya heredado. Hablo de hurto, no de robo. Estos españoles de hoy se quedaron con lo que aquí había. Pero son otros.

El testimoni del destacat mestre castellanenc Enric Soler i Godes, castigat amb trasllat forçós a Cantàbria, és tot un paradigma de les conseqüències que l'exili professional va exercir en la memòria de l'exiliat que acaba per sentir-se «aliè» a la política, fins i tot després de complerta la sanció, i acaba, com Remigio, el personatge de ficció de Max Aub, convertit en un solitari:

Lamentando la separación de mi tierra, pensé que tenía que superar aquel exilio; olvidé la política y, contento con mi carácter introvertido, me convertí en un solitario que iba a lo suyo (...) Fueron cinco años largos, amargos, pasados con muchas nostalgias, pero al fin regreso a València (...). En Benifaió desarrollé más intensamente mi vida literaria. No olvidé mi condición de sancionado e hice también una vida solitaria.³⁴

³² AGUILAR FERNÁNDEZ, Paloma. *Memoria y olvido de la Guerra Civil española*. Madrid: Alianza Editorial, 1996, pàg. 38.

³³ ALTARES, Pedro. «El Extranjero en su Patria». A: *Babelia. El País* (4, octubre, 1997), pàg. 24.

³⁴ SOLER I GODES, Enric. «Exilio interior, entre la escuela y los libros». A: AA.VV. *Exiliados. La emigración cultural valenciana (Siglos XVI-XX)*. (Edició de Manuel García). Vol. II. València: Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura, 1995, pàg. 315.

A aquesta manifestació de l'exili interior s'hi afegia sovint la «marginació a l'escola». El mestre sancionat sovint van haver d'enfrontar-se a la seva escola amb l'actitud recelosa dels seus companys. Desconfiança, allunyament de la vida claustral, «fer-los un no-res», en definitiva, van ser actituds que els mestres depurats van sofrir en l'exercici professional. María Sánchez Arbós recull en el seu diari l'«enorme fredor» que notava en el col·legi on treballava: *«En dos cursos consecutivos no ha habido ni una sola reunión de profesoras a la que me hayan invitado, aunque sólo fuera para cambiar impresiones y darnos cuenta en conjunto de la labor que todos llevamos entre las manos. Me hallo aquí completamente aislada y en absoluta desolación»*. A aquesta marginació podia afegir-se la «fustigació professional» i la social. De la primera és, de bell nou, María Sánchez Arbós qui recorda les queixes que rep de la direcció de l'escola, *«tan inverosímiles, tan estúpidas y tan fuera de tono, que ni me atrevo a consignarlas»*; la negativa de la direcció a verificar-les la reafirma en el que ja venia advertint: *«que no me quieren aquí y hacen lo posible porque me vaya. Hoy he tomado la resolución de no trabajar en este colegio ni un día más»*. Fins i tot a l'escola en la qual va ser reintegrada María Sánchez Arbós sofreix la persecució del rector i de l'alcalde —*a quienes no soy grata para maestra del pueblo*— que sol·liciten la visita de la inspecció; aquesta malvolença es tradueix en la negació de suport escolar i, al final, en l'abandonament de la seva destinació: *«¿Qué puedo hacer a favor de estas niñas? ¿Será mejor abandonarlo todo? Creo que sí (...) Con toda amargura, sufro un nuevo fracaso con la desilusión de ver que mis esfuerzos son nulos ante tantas dificultades»*.³⁵

Altres vegades no és necessària la persecució directa per sentir de manera constant la seva situació de depurat; és el cas, per exemple, de la pedagoga Rosa Roig Soler, la inhabilitació de la qual, per a l'exercici de càrrecs directius i de confiança, li recordaran constantment els informes del Director de l'Escola Normal que refusaren la seva participació en tribunals i comissions acadèmiques.³⁶

I si la persecució laboral va portar María Sánchez Arbós a deixar el col·legi, la contínua fustigació policial va obligar una altra mestra, Genoveva Pons, a abandonar Espanya. La seva excarceració va transcórrer en constant estat d'alerta, i el sol fet d'estar «fitxada», la va fer objecte d'encaix i persecució policial: *«Siempre se estaba al acecho de una posible conspiración y como nosotros estába-*

³⁵ SÁNCHEZ ARBÓS, María. *Mi diario...* 2006, pàg. 181, 186 i 197.

³⁶ COMAS, Francesca; MIRÓ, Isabel. *Rosa Roig. Biografía d'una pedagoga (1890-1969)*. Palma-Tarragona: Edicions Documenta Balear i Edicions El Mèdol, 2001, pàg. 170.

mos fichados, violaban la intimidad de nuestro hogar a cualquier hora, y cualquier pretexto era causa de redadas en las que nos veíamos incluidos». I en un altre lloc diu: «*En varias ocasiones mi esposo y otros queridos amigos sufrieron detenciones inexplicables que acabaron de convencernos de que nunca nos dejarían tranquilos*».³⁷ Amèrica va ser la destinació següent d'aquesta mestra. I la d'altres mestres, com el barceloní Raimon Torroja que, després de sortir de la presó el 1948, no va poder suportar la pressió sociopolítica i se'n va anar a Sud-amèrica.³⁸ L'exili exterior, a què es van veure abocats tants mestres, es va superposar, com en aquest cas, a l'exili interior.

De vegades l'aïllament al qual es pretén reduir el dissident es traduïa en l'obstrucció social que, en alguns dels casos que coneixem, va arribar a l'extrem de negar-los l'accés a la cultura o als estudis, una manera, potser, d'entorpir la seva integració social o d'impedir un possible lideratge en el futur. El mestre valencià Eduardo Bartrina Castejón va haver de cursar els estudis de Medicina com a alumne lliure i examinar-se a Santiago de Compostel·la en negar-li el degà Beltrán Bigorra la matrícula a la Facultat de Medicina de València, negativa que repeteix en la seva dona, la mestra-cursillista María Dolores Ochoa que, una vegada matriculada, va ser expulsada de la Facultat pel mateix degà.³⁹

Altres manifestacions de la repressió, com l'«exili familiar», alimentaven també l'exili interior dels mestres. L'allunyament obligat dels éssers estimats i haver de silenciar entre els seus la por i la pròpia angoixa, els pesa com una llosa. Altres vegades el que es va fer difícilment suportable fou la possibilitat que, per causa d'ell, la seva família pogués ser molestada o objecte de represàlies; aquesta eventualitat els obliga a extremar la prudència en totes les seves manifestacions. El temor a aquesta contingència els provoca una angúnia que va des de l'alleujament, en saber que la família està bé i que no ha estat molestada, fins a la inquietud per no haver-ne rebut notícies: «*No he recibido carta de May —expresa la seva preocupació des del seu exili a França Herminio Almendros— Ya hace un mes. Allí deben estar cada vez más vigilados*».⁴⁰

³⁷ PONS ROTGER, Genoveva. *Tres años de antaño...* 1986, pàg. 132. PONS ROTGER, Genoveva. «Cenizas y rescoldo». A: *Nuevas raices. Testimonio de mujeres españolas en el exilio*. Mèxic: Edit. Joaquín Mortiz, 1993, pàg. 355-356.

³⁸ MARQUÈS SUREDA, Salomó. «Recuperant el passat: el pedagog Raimon Torroja, un exili tardà». *Temps d'Educació*, 19 (1998), pàg. 253-273.

³⁹ Notícies recollides a FERNÁNDEZ SORIA, Juan Manuel; AGULLÓ DIAZ, M. del Carmen. *Maestros valencianos...* 1999, pàg. 392 i 404.

⁴⁰ ALMENDROS, Herminio. *Diario de una maestro republicano...* 2005, pàg. 133 i 198.

L'exili interior, en el qual s'enfonsen molts dels protagonistes del moment històric de progrés que va suposar la Segona República, va impedir als qui el van patir de tornar a compartir aquests ideals, i van veure com l'edifici que esperaven aixecar s'havia enrunat. Antonio Rodríguez Huéscar, orteguian reconegut, que va exercir de mestre fins al final de la guerra a la Torre de Juan Abad, i que a partir de 1945 ensenyà en el Col·legi Estudi, cada vegada menys alegre i ambiciós, segons la percepció de Julián Marías, reflecteix bé aquesta situació d'enfonsament en una carta que dirigeix al seu amic Ramón Crespo el 1941:

Antes de la guerra aspirábamos a hacer de nuestra vida una obra llena de equilibrio, de claridad y armonía, algo así como un bello templo griego (...) Hoy, después de la guerra, del viento de horror violento que barrió nuestras almas, nuestra intimidad se asemeja mucho a un campo de ruinas; cuando hemos tenido tiempo de recobrarlos y mirar hacia dentro, hemos visto echada por tierra la hermosa obra incipiente; como un montón de fustes mutilados y fragmentos informes yace por el suelo triste de la vida la comenzada orgánica arquitectura (...) No sólo los que han muerto físicamente han perdido la vida, los físicamente vivos hemos perdido también las nuestras, las que hubieran debido ser. Nos queda ahora por delante la lucha desesperada por recobrarlas o la fatiga y la renuncia. Por mi parte observo que en mi campo de ruinas van naciendo malezas, tan tupidas que a veces yo me pierdo en ellas; ocultan toda huella de lo que había debajo y me horroriza pensar si su pujanza aventajará a mi vigor para talarlas, y no podré recomenzar la construcción del bello templo utilizando los residuos del destruido.⁴¹

I la impotent frustració i l'íntim desconsol que senten qui van dedicar el seu honest treball al progrés de l'educació del país, sense escatimar-hi dedicació i privacions, i es veuen, en acabar la guerra, perseguits, vilipendiats i obligats a demanar perdó pel treball ben fet; la denúncia i la rebel·lia davant d'aquesta situació és el que transmet Herminio Almendros a la seva esposa María Cuyás, «May»:

⁴¹ Citat a: PADILLA MORENO, Juan. «Antonio Rodríguez Huéscar, a medio camino entre el exilio interior y exterior». *Anales del Seminario de Historia de la Filosofía*, núm. 20 (2003), pàg. 321.

Después de toda la vida trabajando con tanta honestidad aquellos años de Lérida en que May administró la escasez— preocupados por hacer las cosas bien, sin ambiciones bastardas, sin aspirar ni pedir más que la vida justa que hemos llevado. Después de todo eso aún se nos declara indeseables, propicios a condena y en situación en que habríamos de pedir perdón. Cuando deberían ser ellos quienes nos pidieran perdón a nosotros por lo mal e injustamente que nos han tratado y nos enjuician.⁴²

I totes aquestes manifestacions de l'exili interior, o que contribueixen al tancament social i professional de tants mestres i mestres, s'esdevenien entremesclades amb penúries econòmiques, amb paraules no dites, amb silencis i pors:

Pasamos por los días desesperados, tristes,
pleamar de terrores en un terror sin término.
No dejamos un rastro de palabras abiertas,
Tan sólo nos alienta una sombra de miedo.⁴³

Aquesta experiència certa, inamovible i immodificable, expressada amb paraules del mestre Juan Lacomba, va ser una de les causes que van empènyer bona part del magisteri a realitzar un nou aprenentatge polític i pedagògic,⁴⁴ una concloent i definitiva manifestació de l'exili interior.

Aquest nou aprenentatge, necessari per sobreviure, va obligar molts mestres a presentar-se com a subjectes idonis o reciclables, la qual cosa es tradueix en l'adaptació al nou règim, als seus dictats i exigències, efecte lògic d'un esforç per no ser partícips d'una memòria ara perseguida, d'un desig de desvincular-se d'una memòria col·lectiva, la republicana, tinguda per dissident i, com tal, perseguida. Un aprenentatge indubtablement difícil perquè va implicar la negació dels ideals de progrés defensats fins fa poc; perquè va exigir el refús, sentit o simulat, d'un passat pedagògic que anys abans havien defensat. El resultat d'aquest nou aprenentatge va ser en uns casos la passivitat i en d'altres la col·laboració, entusiasta unes vegades, a desgrat d'altres, però sempre va ser

⁴² ALMENDROS, Herminio. *Diario de un maestro republicano...* 2005, pàg. 158-159.

⁴³ LACOMBA, Juan. «Dolor de callar». A: *Varia de versos humanos...* Recollit a *El Brancalet*, núm. 21 (2005), pàg. 29.

⁴⁴ Sobre el nou aprenentatge a què es van veure obligats els mestres depurats vegeu: FERNÁNDEZ SORIA, Juan Manuel; AGULLÓ DÍAZ, M. del Carmen. *Maestros valencianos...* 1999, pàg. 303-315.

un aprenentatge urgent per la supervivència i exigent d'una conversió social i pedagògica. Els mestres depurats van modificar la seva pròpia memòria, van sofrir un procés de *desmemorització* visible almenys en les manifestacions del magisteri en l'espai del públic, lloc del compromís i per això de la denúncia. L'escola com un d'aquests espais es va cobrir de memòries silenciades.

El retir forçós a l'àmbit privat, el de la pròpia consciència individual o el de la vida domèstica, va fer gairebé impossible la resistència al mateix temps que va contribuir a la supressió de la consciència social,⁴⁵ va afavorir la penetració en les noves generacions d'un «*sentimiento de identificación con el régimen*» i va propiciar una actitud d'ambigüïtat que, encara que no suposés necessàriament la seva acceptació i encara que una part del magisteri mantingués una voluntat d'aïllament i de no-col·laboració amb el nou estat, tanmateix, «*excluía también la idea de la oposición o resistencia activa. Era una ambigüedad que, además, se proyectaría sobre el futuro*»,⁴⁶ afavorint el procés de rectificació de la memòria escolar i social.⁴⁷

N'hi ha que sostenen que «*nuestros actos del presente, entre los cuales están lo que decidimos recordar, tienen una inevitable dimensión moral*» perquè «*no sólo describen lo que se hizo, lo que fuimos, lo que somos y cómo lo somos, sino que también abren algunas perspectivas sobre nuestro ser futuro, a la vez que restringen posibilidades de lo que podemos llegar a ser*». ⁴⁸ La responsabilitat moral de la memòria —de la individual, però sobretot de la col·lectiva— concerneix també a qui amb la seva memòria o la seva desmemòria —llavors acció del seu present— han preparat o condicionat el futur. En el cas que ens ocupa, la desmemòria, la memòria confiscada —utilitzo aquest adjectiu pel que té de coacció i, per tant, d'invitació a la comprensió— del magisteri en particular i de la societat espanyola en general, es va associar —repetim que per força unes vegades, sense intervenir d'altres— amb el franquisme, alhora que aquest «es va aliar amb el desig d'oblidar imposant als espanyols una visió estàtica, tancada, fos-

⁴⁵ RICHARDS, Michael. *Un tiempo de silencio. La guerra civil y la cultura de la represión en la España de Franco, 1936-1945*. Barcelona: Editorial Crítica, 1999, pàg. 27.

⁴⁶ Aquest i l'anterior entrecomillat el trobareu a: SAZ, Ismael. «Entre la hostilidad y el consentimiento. Valencia en la postguerra». A: SAZ, Ismael; GÓMEZ RODA, J. Alberto [eds.]. *El franquismo a Valencia. Formas de vida y actitudes sociales en la postguerra*. València: Ediciones Episteme, 1999, pàg. 28-29.

⁴⁷ Som conscients que això ens portaria a abordar la complexa qüestió del «consens» (actiu o passiu) de la població espanyola en general i del magisteri en particular davant del franquisme, tema que no podem tractar aquí, sinó remetre el lector interessat a la literatura sobre aquesta matèria.

⁴⁸ ROSA RIVERO, Alberto; BELLELLI, Guglielmo; BAKHURST, David (eds.). «Representaciones del pasado, cultura personal e identidad nacional». A: *Memoria colectiva e identidad nacional...* 2000, pàg. 82.

silitzada i triomfant del passat»,⁴⁹ és a dir, impossibilitant el futur, almenys aquell futur de progrés espiritual, cultural i pedagògic pel qual havia començat a transitar la societat republicana. Perquè el silenci i l'oblit, encara que es practiquin com a reacció protectora davant la repressió, i encara que es converteixin en hàbit i necessitat, mai no aconsegueixen desfer-se del record amenaçador, però sí que pot inhibir el record convertint-se a la fi en un eficaç mecanisme de socialització de la memòria oficial, impeding la constitució de la memòria col·lectiva per falta de les memòries individuals que, silenciades, romanen sense aflorar, com en secret.

Aquest nou aprenentatge deïa, en un altre lloc,⁵⁰ que va exigir amb freqüència l'aïllament interior. Acostumar-se a les paraules no dites, al sentiment de reclusió del pensament, a convèncer-se que no tenien una història digna per perpetuar, a no poder compartir ni tant sols amb els més propers el record, obligar-se al retir forçós en la intimitat solitària de la seva consciència individual, fins i tot veure's forçat a esborrar la memòria més propera per suportar la culpa incriminada, autoinculpar-se com a mesura preventiva davant la no desitjada rel·liscada dissident, autocensurar-se i neutralitzar-se personalment, professionalment i socialment com una callada i íntima advertència davant la denúncia no volguda del propi procedir..., tota aquesta conducta, difícil per onerosa, terrible per esquizofrènica, impossible de suportar per a la majoria, sovint va necessitar d'un nou aprenentatge polític i pedagògic que actués com a lenitiu davant la crida de les conviccions fins fa poc sostingudes en públic i en privat.

I molts mestres, com la majoria dels vençuts, van sentir i van sofrir així, van viure —en paraules de J. C. Mínguez— el «*suicidio diario de soportar su angustia sin poder realizar lo único que todos los médicos señalamos como primera medida para superar la situación: reconocerla, compartirla con otros, hablar, recuperar la memoria (...)*»; d'altres van presentar els «*síntomas de evitación*» dels quals parla la medicina en casos similars; és a dir, van adoptar actituds distants, absretes, de retraïment, de vegades esquerpes.⁵¹

⁴⁹ RICHARDS, Michael. *Un tiempo de silencio...* 1999, pàg. 28.

⁵⁰ FERNÁNDEZ SORIA, Juan Manuel. «Usos y dimensión moral de la memoria y el olvido en la Historia de la Educación». A: *Sarmiento. Anuario galego de historia da educación*, núm. 10 (2006), (en premsa). FERNÁNDEZ SORIA, Juan Manuel. «Memòria i oblit en la història de l'educació». *Educació i Història*, núm. 11 (2007), (en premsa). FERNÁNDEZ SORIA, Juan Manuel; AGULLÓ DÍAZ, M. del Carmen. «La memoria confiscada del Magisterio (1931-1945)». A: BENSO CALVO, Carmen; SUÁREZ PAZOS, Mercedes. *Memoria da Escola. Cultura material e testemuñas da nosa Historia Educativa Contemporania*. Vigo: Editorial Xerais, 2007 (en premsa).

⁵¹ Ambdós entrecomillats els trobareu a: MÍNGUEZ VILLAR, José Carlos. «El miedo del recuerdo». A: SILVA, Emilio [et al.]. *La memoria de los olvidados...* 2004, pàg. 99-100.

I així també es va anar aixecant una presó nova, sense murs, però amb silenci, amb molt silenci:

Estar vivo y hundido en la sombra sin cielo
de saber que jamás seré otra vez yo mismo
(...)
Que aunque no existan muros y aunque no cierren rejas,
estaré preso siempre, estaré de continuo
encerrado en la celda del silencio que pesa
en la noche infinita que ahoga en su hondo abismo.⁵²

L'exili interior que provoca la depuració del magisteri al vençut arriba a arrabassar-li la seva ànima —la seva voluntat—, a obligar-lo a l'oblit d'un passat discrepant. Allò amarg i sinistre d'aquesta política és la por en la qual es fonamenta, l'arbitrarietat i la indefensió en la qual es basa i les conseqüències que provoca: pèrdua de memòria, oblit terapèutic, oblit voluntari, records silenciats, *silencis memoriosos*, processos de *des-memòria*..., vides plenes d'oblits, vides buides perquè no poden ser viscudes per ells mateixos, i que malgrat aquesta buidor pesaven terriblement sobre les espatlles de qui van haver de suportar tanta censura i incriminació pròpia i aliena.

5. CAURE EN L'OBLLIT I LLANÇAR EN L'OBLLIT,⁵³ O SOBRE LA DIMENSIÓ MORAL DE LA MEMÒRIA, UN TEMA D'ACTUALITAT

Voldria acabar tornant a l'inici de la meua intervenció, quan assenyalava la importància de la memòria i l'obligació moral que hi tenim, perquè pretén buscar la veritat necessària per restituir la dignitat d'aquells a qui es va deshonrar i per poder oblidar permetent-se, així, prosseguir. Arribats aquí no hem de passar per alt el soroll de veus que en els nostres dies no es cansen de repetir que no hi ha res a recordar, que el passat està ja superat, que ja no hi ha ferides per tancar. I són molts els arguments que s'addueixen per justificar aquest radical oblit; no m'hi referiré;⁵⁴ només recordaré la raó central en què es basen:

⁵² LACOMBA, Juan. «Recuerdos». A: *Varia de versos humanos...* Recollit a *El Brancalet*, núm. 21 (2005), pàg. 26.

⁵³ Vegeu sobre aquests conceptes l'article de JULIÀ, Santos. «Echar al olvido: memoria y amnistia en la transición a la democracia en España.» *Claves de la Razón Práctica*, núm. 29 (2003), pàg. 14-24.

⁵⁴ Vegeu sobre això SCHWAN, Gesine. «La idea de punto final. Memoria, olvido y democracia.» *Pasajes. Revista de pensamiento contemporáneo*, núm. 3 (2000), pàg. 7-10.

si les persones han d'oblidar per sobreviure, de la mateixa manera les societats necessiten no recordar episodis atziacs per poder conviure. Només diré que perquè l'oblit «sigui positiu» i constructiu ha de ser assimilat, és a dir, passat pel garbell de la reflexió, de la consciència i de la pròpia voluntat, i per a això abans ha de ser conegut el que es pretén fer conscient; és a dir, es tracta de recordar, de tenir present l'oblit, en aquest cas ombrívol, per a poder sotmetre'l i no ser nosaltres sotmesos per aquest; recordem que els únics que no tenen ombra són els fantasmes i els oblitats per decret, les polítiques de punt final o d'amnistia il·limitada pretenen això, ignorar les ombres del passat i fer-ho, a més, a posta, és a dir, de manera conscient. Aleshores què cal fer? Perquè el problema, sens dubte inquietant, es planteja, com fa Paul Ricoeur, en aquests termes: «*cómo practicar la amnistia sin amnesia*». ⁵⁵ Sobre això afirma Gesine Schwan, professora de la Universitat Lliure de Berlín, que el distanciament efectiu del passat «*no debería traducirse precisamente en un "¡punto final!", sino en un "¡recordad!", "¡traed a la conciencia lo que habéis olvidado!", para examinar a la luz de nuestro sistema de valores y poder así acceder al "olvido positivo", ese olvido sosegado, al que he conocido y reconocido, al que me he enfrentado, al que he aceptado para que oriente el futuro, "como advertencia frente a una eventual recaída y como base de entendimiento para la comunicación con otros"*». Aquest oblit conscient, oblit memoriós, ja no té el poder de neguitejar ni d'impedir la comunicació, ni la convivència; al contrari, aquest oblit inclou possibilitats de construir el futur. ⁵⁶ Il·lustra aquesta resposta Dominique Schnapper amb una situació real esdevinguda en el curs de les seves investigacions sobre els jueus francesos quan un comerciant de bestiar, la família del qual havia estat deportada en la seva totalitat, li va dir: «*Es necesario perdonar todo, pero sin olvidar jamás*». El que va provocar en el sociòleg francès i director d'estudis de l'Escola d'Alts Estudis en Ciències Socials aquesta reflexió:

Esta actitud moral, con la que yo me veía confrontado por primera vez, me convenció, pues conjugaba el imperativo de la fidelidad a las víctimas con la voluntad de sobreponerse al sentimiento de venganza. Mi interlocutor

⁵⁵ RICOEUR, Paul. «El olvido en el horizonte de la prescripción». A: ACADEMIA UNIVERSAL DE LAS CULTURAS: *¿Por qué recordar?* Foro Internacional Memoria e Historia (UNESCO-La Sorbona). Barcelona: Granica, 1998, pàg. 75.

⁵⁶ SCHWAN, Gesine. «La idea de punto final. Memoria, olvido y democracia». *Pasajes. Revista de pensamiento contemporáneo*, núm. 3 (2000), pàg. 11-12.

practicaba la amnistía sin amnesia de que habla Paul Ricoeur. El hecho de que los verdugos rara vez hayan pedido perdón, y que los sobrevivientes no hayan tenido ocasión de otorgarles un perdón no pedido, no hace más que engrandecer la postura moral del comerciante en ganado de Thionville.⁵⁷

Potser no ens equivocariem si penséssim que aquest mercader de bestiar de la Lorena va decidir amnistiar, perdonar els botxins de la seva família, encara que sense oblidar la seva acció deutora, per poder viure ell i actuar millor. I és que no serveix de res l'ancoratge permanent en el record. Paul Ricoeur sentència que «una sociedad no puede vivir permanentemente en estado de cólera contra una parte de ella misma», encara que això no implica «una supresión negativa», sinó «una tachadura activa con vistas —en l'expressió d'Hannah Arendt— a la posibilidad de “continuar la acción”. Para ello es preciso salir de la parálisis provocada por el exceso de memoria».⁵⁸

Que la memòria, la facultat de recordar, no anul·li la possibilitat de «continuar l'acció», ens remet a un projecte de futur, i l'exigència d'«actuar millor» en aquest propòsit no fa referència a un projecte qualsevol, sinó a un «projecte sensat», com vol el neuròleg i professor del Collège de France, Pierre Changeux, que respon així a la qüestió «¿por qué recordamos?: Para actuar “mejor”, con más sabiduría y prudencia, a fin de elaborar concertadamente un proyecto de paz que no reedite los errores de un pasado trágico que atormenta nuestra memoria».⁵⁹

Efectivament, entenc que la memòria és constructiva si connecta el passat amb el present i el futur. L'obligació ètica amb la memòria —dels vençuts, dels exiliats, dels desheretats, dels perseguits...— no pot consistir només a reparar una injustícia (això també!), però continuariem condemnant-los a un nou tipus d'oblit —a una mort nova i pitjor— si allò que els va fer excepcionals i únics, allò per la qual cosa els recordem amb mereixement, no tingués cap projecció. Rosa María Alberdi escriu bellament sobre *la memòria que construeix*:

⁵⁷ SCHNAPPER, Dominique. «La memoria en la política». A: ACADEMIA UNIVERSAL DE LAS CULTURAS: ¿Por qué recordar? Foro Internacional Memoria e Historia (UNESCO-La Sorbona). Barcelona: Granica, 1999, pàg. 76.

⁵⁸ RICOEUR, Paul. 1998 «El olvido en el horizonte de la prescripción». A: ACADEMIA UNIVERSAL DE LAS CULTURAS: ¿Por qué recordar? Foro Internacional Memoria e Historia (UNESCO-La Sorbona). Barcelona: Granica, pàg. 75-76.

⁵⁹ CHANGEUX, Pierre. «Definición de la memoria biológica». A: ACADEMIA UNIVERSAL DE LAS CULTURAS: ¿Por qué recordar? Foro Internacional Memoria e Historia (UNESCO-La Sorbona). Barcelona: Granica, pàg. 20.

«el compromís rau a no deixar que les vivències compartides quedin només en records —sempre fugissers— sinó a convertir-les en present actiu i futur desitjable. Per això tenim la memòria, la capacitat de plantejar-nos l'esdevenidor (...)».⁶⁰ Convertir el record en present i en futur desitjable és el que converteix la memòria en constructora, i amb aquesta tenim una innegable obligació moral. Això és el que planteja de manera contundent Todorov quan distingeix entre reminiscència «literal» —l'esdeveniment recuperat no va més enllà de si mateix i es queda en l'esfera privada— i reminiscència «exemplar» —l'esdeveniment recuperat s'estén en l'esfera pública des del moment en què serveix per comprendre noves situacions amb altres protagonistes, de les quals s'extreu una lliçó generalitzable. És en aquest cas quan la memòria, en convertir-se en acció per al present, esdevé alliberadora i constructiva: «L'ús literal, que converteix en insuperable el vell esdeveniment, desemboca, al cap i a la fi, en la submissió del present al passat. L'ús exemplar, al contrari, permet utilitzar el passat amb vista al present, aprofitar les lliçons de les injustícies sofertes per lluitar contra les que es produeixen avui dia, i separar-se del jo per anar cap a l'altre».⁶¹

L'Altre, el Mateix. Al llibre de Jorge Luís Borges amb aquest mateix títol —*El Otro, el Mismo*— llegim:

¿Dónde está la memoria de los días
que fueron tuyos en la tierra, y te tejieron
dicha y dolor y fueron tu universo?
(...)
Pero los días son una red de triviales miserias
¿Y habrá suerte mejor que la ceniza
de que está hecho el olvido?

Sens dubte va ser aquest dolor sentit, o la legítima i humana por del sacrifici, del martiri i de la sang massa vegades vista, la que va empènyer tants mestres a aprendre a salvar-se, a abandonar-se a la falda acollidora de la *desmemòria*, del silenci i de l'oblit.

⁶⁰ ALBERDI, Rosa María. «Homenatge a M. Àngels Custey. La memòria que construeix». A: VILA, Santi. (coord.). *M. Àngels Custey*. Figueres: Ajuntament de Figueres, 2002. Cit. a VILA, Santi. *Elogi de la Memòria. Records, silencis, oblits i reinvençions*. València: Edicions 3 i 4, 2005, pàg. 141-142.

⁶¹ TODOROV, Tvetan. *Los abusos de la memoria*. Barcelona: Paidós, 2000, pàg. 30-32.